

JAN PAWEŁ II
NA KUBIE

Rozprawy i Monografie
tom XXIX
rok 2020

JAN PAWEŁ II NA KUBIE

Instytut Papieża Jana Pawła II
Warszawa 2020

Redaktor naczelny

ks. dr hab. Zdzisław Struzik, prof. UKSW

Redaktor naukowy

ks. dr hab. Zdzisław Struzik, prof. UKSW

ks. dr hab. Tomasz Szyszka SVD, prof. UKSW

Recenzenci

ks. prof. dr hab. Jarosław Różański OMI

ks. prof. dr hab. Jarosław Moskałyk

Tłumaczenia z języka hiszpańskiego na s. 171, 185-190, 202-206, 207-209, 224-227, 231

Hanna Szczypińska

Redaktor prowadzący

Aneta Tunderska

Opracowanie redakcyjne, korekta

dr Aneta Buczyńska

Opracowanie graficzne, skład i łamanie

Andrzej Winiarek

Zdjęcia

Archiwum Instytutu Papieża Jana Pawła II/ s. 49 – Wojciech Osiński

Druk

Drukarnia Wydawnictwa Arka

Teksty oryginalne przemówień i homilii, na podstawie których wykonano tłumaczenia

na s. 171, 185-190, 202-206, 207-209, 224-227, 231

©Copyright by Libreria Editrice Vaticana

Teksty polskie przemówień i homilii

na s. 169-171, 172-174, 175-179, 180-184, 191-195, 196-201, 210-214, 215-216, 217-223, 228-230

©Copyright by Wydawnictwo Świętego Stanisława BM

©Copyright by Instytut Papieża Jana Pawła II, Warszawa 2020

ISBN Instytutu Papieża Jana Pawła II 978-83-65198-72-3

ISBN Wydawnictwa Naukowego UKSW 978-83-8090-754-6

ISSN 2450-5218

Instytut Papieża Jana Pawła II

ul. Księdza Prymasa Augusta Hłonda 1 · 02-972 Warszawa

tel. 22 213 11 90 · instytut@ipjp2.pl · www.ipjp2.pl

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego

ul. Dewajtis 5, domek nr 2 · 01-815 Warszawa · tel. 22 561 89 23

wydawnictwo@uksw.edu.pl · wydawnictwo.uksw.edu.pl

Instytut Papieża Jana Pawła II jest jednostką organizacyjną Samorządu Województwa Mazowieckiego

Wydawnictwo Naukowe
UKSW

SPIS TREŚCI

- 7 ks. Tomasz Szyszka
Słowo wstępne
- Część I
KONFERENCJA NAUKOWA
- 13 ks. Zdzisław Struzik
Nauczanie Jana Pawła II podczas wizyty na Kubie 21-25.01.1998 r.
- 41 Katarzyna Dembicz
Kontekst społeczno-ekonomiczny pielgrzymki Jana Pawła II na Kubę
- 51 ks. Adam Wiński
Współczesne formy duszpasterstwa na Kubie
- 65 ks. Piotr Piasecki
Kult maryjny na Kubie. El Cobre. Virgen de la Caridad
- 79 ks. Tomasz Szyszka
Spółeczności indiańskie na Kubie okresu kolonialnego
- 101 ks. Tomasz Szyszka
Działania ewangelizacyjne na Kubie w XVI i XVII wieku
- 129 ks. Jarosław Tomaszewski
Postrzeżanie Fidela Castro i Che Guevary w Ameryce Łacińskiej
- Część II
KONFERENCJA – ŚWIADECTWA
- 147 *Kościół na Kubie w przewodnikach turystycznych*
- 153 *Świadectwa misjonarzy z Kuby*
- Część III
PRZEMÓWIENIA I HOMILIE
- 169 *Jan Paweł II na Kubie. Przemówienia i homilie*
- 239 FOTOGRAFIE

SŁOWO WSTĘPNE

Jan Paweł II odbył pielgrzymkę apostolską na Kubę w dniach 21-26 stycznia 1998 roku. Podczas tych pięciu dni odwiedził cztery kubańskie miasta. Pierwszym była stolica – Hawana, gdzie między innymi odprawił mszę św. na placu Rewolucji, odwiedził sanktuarium św. Łazarza w dzielnicy El Rincón oraz spotkał się z przedstawicielami nauki i kultury na Uniwersytecie Hawańskim. W miejscowości Santa Clara odprawił mszę św. na stadionie Akademii Wychowania Fizycznego im. Manuela Fajardo, zaś dnia następnego odprawił mszę św. na placu Ignacio Agramonte w Camagüey. Czwartym miastem było Santiago de Cuba, gdzie odprawił mszę św. na placu Antonio Maceo i dokonał koronacji Matki Bożej Miłosierdzia z El Cobre. Oprócz spotkań o charakterze liturgicznym Jan Paweł II odbył wiele innych spotkań i wygłosił kilkanaście przemówień. Tematy, które papież poruszył podczas pielgrzymki na Kubę odnosiły się do wolności, sprawiedliwości, pokoju, godności człowieka, ważkości rodziny itd.

Pielgrzymka apostolska Jana Pawła II na Kubę była głównym punktem odniesienia dla wyjazdu badawczego do tego kraju w roku 2019, zorganizowanego pod auspicjami Instytutu Papieża Jana Pawła II w Warszawie. W ramach wyjazdu przeprowadzono w poszczególnych miastach, które odwiedził Jan Paweł II, kwerendę w archiwach kościelnych, państwowych oraz w bibliotekach. W ramach podziękowania, wyrazy wdzięczności kierujemy do ks. abpa Juana de la Caridad Garcíi Rodrígueza z Hawany, ks. diakona Orlando Fernandez de Guerry, który pełni funkcję diecezjalnego koordynatora duszpasterstwa biblijnego, za wszechstronną pomoc i udzielone informacje, jak również do kanclerza Ramóna Suáreza Polcari z kurii archidiecezjalnej w Hawanie.

Podziękowania przekazujemy również ks. biskupowi Marcelo Arturo Gonzálezowi Amador z Santa Clara, który sprawuje pieczę nad pięknym i dobrze utrzymanym pomnikiem papieża. W tamtejszej katedrze, dzięki uprzejmości księdza proboszcza, możliwe było wykonanie serii zdjęć pamiątek po Janie Pawle II. Są to dary w postaci monstrancji i kielichów oraz ornaty i stuły (ornaty, jak się okazało, są darem „Solidarności” dla papieża, który przekazał je dalej, na potrzeby diecezji Santa Clara). W Santa Clara bardzo owocna okazała się kwerenda w bibliotece diecezjalnej. W Camagüey od-

byto ciekawe spotkanie z arcybiskupem Wilfredo Pino Estévezem, zaś ciekawy materiał archiwalny został udostępniony w bibliotece diecezjalnej (*Biblioteca Diocesana*). Krótki pobyt w Bayamo posłużył zapoznaniu się z pracą polskiego misjonarza, ks. Adama Wińskiego. Natomiast spotkanie z tamtejszym biskupem Álvaro Julio Beyra Luarcą okazało się cennym uzupełnieniem informacji o wydarzeniach związanych z papieską wizytą na Kubie sprzed ponad dwudziestu lat. Rozmówca wskazał na konsekwencje duszpasterskie i ewangelizacyjne tejże wizyty dla całego Kościoła na Kubie. Przekazał też bibliotece Instytutu Papieża Jana Pawła II w Warszawie pozycję książkową *La voz de la Iglesia en Cuba. 100 documentos episcopales*. Ciekawe i pouczające były rozmowy ze starszymi ludźmi, którzy bardzo ciepło wspominali wizytę Jana Pawła II w ich kraju. Również w tamtejszej bibliotece diecezjalnej natrafiano na wiele interesujących materiałów archiwalnych w postaci artykułów prasowych i komentarzy z roku 1998.

W Santiago de Cuba nadarzyła się okazja do rozmowy z arcybiskupem Dionisio Guillermo Garcíą Ibáñezem i zapoznania się z jego oceną pielgrzymki apostolskiej Jana Pawła II na Kubę. Bardzo cennym źródłem danych archiwalnych okazało się archiwum diecezjalne (Archivo Histórico Arquidiocesano de Santiago de Cuba), gdzie napotkano wiele cennego materiału archiwalnego. Materiały prasowe z roku 1998 udało się pozyskać w bibliotece wojewódzkiej (Hemeroteca de la Biblioteca Provincial en Santiago de Cuba).

Pokłosiem wyjazdu badawczego na Kubę była Ogólnopolska Konferencja Misjologiczna zatytułowana „Jan Paweł II na Kubie”¹. Odbyła się ona na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 5 marca 2020 roku i została zorganizowana przy współpracy Instytutu Papieża Jana Pawła II z katedrą Misjologii Instytutu Nauk Teologicznych UKSW. Prelegenci krajowi i zagraniczni reprezentujący różne ośrodki akademickie przedstawili szereg interesujących referatów dotyczących pobytu i nauczania Jana Pawła II na Kubie. Kilka referatów dotyczyło tematów związanych z historią Kuby. Pani dr hab. Katarzyna Dembicz z Ośrodka Studiów Amerykańskich UW, przedstawiła referat zatytułowany: „Kontekst polityczno-społeczny pielgrzymki Jana Pawła II na Kubę”. Ksiądz dr hab. Zdzisław Struzik, prof. UKSW, dyrektor Instytutu Papieża Jana Pawła II w Warszawie oraz wykładowca na wydziale Studiów nad Rodziną

1 Była to już jedenasta konferencja tego typu poświęcona pielgrzymkom apostolskim Jana Pawła II do Ameryki Łacińskiej oraz szesnasta (włączając pielgrzymki do Afryki i Azji), jakie odbyły się na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie w ostatnich 12 latach.

SŁOWO WSTĘPNE

UKSW, omówił tematykę „Nauczanie Jana Pawła II podczas wizyty na Kubie”. Ksiądz dr hab. Piotr Piasecki, prof. UAM przygotował referat zatytułowany „Kult maryjny na Kubie – El Cobre”, natomiast ks. dr Jarosław Tomaszewski z Facultad Teológica de Mariano Soler w Montevideo, łącząc się za pośrednictwem Skype`a, wygłosił referat „Postrzeżenie Fidela Castro i Che Guevary w Ameryce Łacińskiej”. W podobny sposób połączył się z uczestnikami konferencji ks. mgr lic. Adam Wiński z Bayamo na Kubie, aby przedstawić referat „Współczesne formy duszpasterstwa na Kubie”. Ostatni referat naukowy „Zaangażowanie misjonarzy i misjonek w dzieło ewangelizacji na Kubie” wygłosił ks. dr hab. Tomasz Szyszka, prof. UKSW. W dalszej części konferencji ks. mgr Grzegorz Koziół z Centrum Formacji Misyjnej przedstawił prezentację pt. „Kościoł na Kubie w przewodnikach turystycznych”. Następnie wysłuchano świadectw siostr eucharystek – s. Magdaleny Odolińskiej SJE i s. Janiny Samolewicz SJE z Santa Clara na Kubie oraz misjonarki ze Zgromadzenia Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia z Camagüey – s. Filipiny Szwed ZMBM.

Poniższa publikacja książkowa pt. *Jan Paweł II na Kubie* składa się z trzech części. Pierwsza część prezentuje serię artykułów naukowych powiązanych bezpośrednio lub pośrednio z pielgrzymką apostolską Jana Pawła II na Kubę. Część druga to świadectwa misjonarzy z Kuby, część trzecią stanowią homilie i przemówienia Jana Pawła II wygłoszone na Kubie w roku 1998. Na końcu zamieszczono zdjęcia przedstawiające pomniki Jana Pawła II oraz liczne pamiątki związane z papieżem i jego wizytą na Kubie, zachowane i pieczołowicie tam przechowywane.

ks. Tomasz Szyszka SVD

CZĘŚĆ I

KONFERENCJA
NAUKOWA

KS. DR HAB. ZDZISŁAW STRUZIŁ, PROF. UKSW
INSTYTUT PAPIEŻA JANA PAWŁA II
WYDZIAŁ STUDIÓW NAD RODZINĄ
UNIwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

NAUCZANIE JANA PAWŁA II PODCZAS WIZYTY NA KUBIE 21-25.01.1998 R.

WPROWADZENIE

Po zakończeniu wizyt apostolskich w Ameryce Południowej i Północnej Jan Paweł II zdecydował się odwiedzić również Kubę rządzoną przez komunistyczny reżim Fidela Castro. Wizyta stała się możliwa, ponieważ Fidel Castro osobiście złożył takie zaproszenie podczas swojej wizyty w Watykanie w listopadzie 1996 roku.

Podczas lotu na Kubę¹ Ojciec Święty spotkał się na pokładzie samolotu z dziennikarzami towarzyszącymi mu w podróży i odpowiadał na ich pytania dotyczące znaczenia wizyty i oczekiwań z nią związanych. Jan Paweł II powiedział wówczas, że będzie upominał się o prawa człowieka: „że prawa człowieka stanowią fundament każdej cywilizacji i każdego normalnego porządku społecznego”². Papież miał świadomość jaki jest stan wiary katolickiej na Kubie, wiedział o nadzwyczajnie trudnej sytuacji ludzi wierzących, a szczególnie o sytuacji całkowicie zdominowanego politycznie przez reżim Kościoła.

1 Zob. Jan Paweł II, *Konferencja prasowa na pokładzie samolotu*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 12.

2 Tamże.

Jan Paweł II odwołał się do Opatrzności, która rządzi światem i tymi, którzy rządzą narodami: „Na pewno nie tylko my rządymy światem, ale kieruje nim Opatrzność Boża, zaś historia świata nie jest wyłącznie historią narodów i państw, ale historią zbawienia”³.

Padły także pytania na temat porównania „rewolucji” jaką przyniósł Chrystus i rewolucji komunistycznych. Papież odpowiedział, że te rewolucje są zasadniczo różne. „Mamy tu zatem do czynienia z dwoma różnymi cywilizacjami: rewolucja Chrystusa jest rewolucją miłości; ta druga natomiast jest rewolucją nienawiści, zemsty i śmierci”⁴.

1. TELEGRAM SKIEROWANY DO DIECEZJI PINAR DEL RÍO

Zbliżając się do Kuby, Papież pozdrowił diecezję Pinar del Rio⁵, która nie była umieszczona w programie wizyty papieskiej. Życzenia były bardzo emocjonalne i zawierały przesłanie umacniające wiarę i nadzieję dla katolickich mieszkańców tejże diecezji.

2. CEREMONIA POWITALNA NA LOTNISKU.

21 STYCZNIA – HAWANA

Papież nawiązując do historii religijnej Kuby podkreślił, że przybywa na wyspę, gdzie już ponad 500 lat temu przyniesiono krzyż Chrystusa. Krzyż ten jest przechowywany dziś z petyzmem w kościele parafialnym w Baracoa⁶. Papież zamierzał spędzić na Kubie „kilka dni pełnych wiary, nadziei i miłości”⁷, zachęcił więc wszystkich, aby ponownie wzięli udział w odnowieniu historii osobistej i narodowej. Sprecyzowany został także cel papieskiej wizyty na Kubie: „dać nowy impuls dziełu ewangelizacji, które wasz Kościół lokalny mimo trudności prowadzi z apostołską energią i dynamizmem, zmiierzając ku trzeciemu tysiącleciu chrześcijaństwa”⁸. Nowa ewangelizacja, o której wspomina Papież, to odwaga i nieustanna praca duszpasterska prowadzona w duchu hasła: „«Nie lękajcie

3 Tamże.

4 Tamże.

5 Zob. *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. XXI, 1, wyd. Libreria Editrice Vaticana, Rzym 2000, s. 157.

6 Zob. tamże, s. 157.

7 Tamże.

8 Tamże.

się otworzyć serca Chrystusowi», pozwólcie Mu wejść do swojego życia, do waszych rodzin, do społeczeństwa, aby w ten sposób wszystko stało się nowe”⁹.

Papież śmiało nawiązał do aktualnej sytuacji politycznej Kubańczyków, życząc: „aby wasza ziemia mogła ofiarować wszystkim klimat wolności, wzajemnego zaufania, sprawiedliwości społecznej i trwałego pokoju”¹⁰. Kończąc przemówienie, Papież polecił całą swoją pielgrzymkę apostołską macierzyńskiej opiece Matki Bożej Miłosierdzia z El Cobre.

3. „OTWÓRZCIE SZKOŁY I RODZINY NA WARTOŚCI EWANGELII”¹¹. MSZA ŚW. NA STADIONIE SPORTOWYM AKADEMII WYCHOWANIA FIZYCZNEGO IM. MANUELA FAJARDO. 22 STYCZNIA – SANTA CLARA

Jan Paweł II określił spotkanie na stadionie sportowym jako udział w „otwartej świątyni”, w której dokonano dziękczynienia za największą naturalną wartość otrzymaną od Boga, jaką jest dar rodziny. To właśnie rodzina jest dawcą życia, jest naturalną formą życia ludzkiego, w której panuje miłość, dobroć, gdzie następuje proces wychowywania, a przedłużanie życia to wielki skarb, jaki posiada ludzkość.

3.1. WARTOŚĆ ŻYCIA RODZINNEGO

Papież wskazał na najważniejsze wartości życia rodzinnego, są nimi: jedność, głęboki szacunek pomiędzy wszystkimi członkami rodziny, szacunek dla starszych, poczucie odpowiedzialności, uszanowanie autorytetu rodziców. Cechą życia rodzinnego jest trwały optymizm rozwoju, przyszłości, miłości, a także przekazywanie wartości jaką jest wiara. Szczególna wartość w życiu rodzinnym, na którą należy zwrócić uwagę to godność macierzyństwa. Papież odwołał się do nauki Soboru Watykańskiego II w kon-

9 Tamże.

10 Tamże, Ceremonia powitalna na lotnisku. 21 stycznia – Hawana.

11 Jan Paweł II, *Otwórzcie szkoły i rodziny na wartości Ewangelii*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 14-15.

stytucji *Gaudium et spes*¹². Powzięte w nauczaniu soborowym ustalenia gwarantują godność i ważność oraz odpowiedzialność za dar życia.

Jan Paweł II nie omieszczał omówić poważnych zagrożeń dla współczesnych małżeństw i rodzin. Papież wskazał na niedostatek materialny, którym zostały dotknięte rodziny kubańskie oraz na kryzys ekonomiczny całego kraju. W tle ideologii państwa socjalistycznego, kierowanego w sposób dyktatorski, także może rozwijać się postawa konsumpcyjna. Sytuacja biedy ekonomicznej nie chroni przed nadmiernym pragnieniem zaspakajania potrzeb materialnych rodzin. Człowiek, nawet w trudnej sytuacji materialnej może zatrzymać się jedynie na rzeczach niezbędnych do biologicznego przetrwania. Taka trudna sytuacja ekonomiczna nie zwalnia jednak z manifestowania duchowego powołania każdego człowieka.

3.2. CELE MAŁŻEŃSTWA

W każdej sytuacji materialnej, politycznej, czy pod wpływem jakiegokolwiek ideologii, małżeństwo powinno zachowywać i wypełniać podstawowe zadania, to jest wzajemną miłość i przekazywanie życia.

Padły też słowa wskazujące drogę naprawy, jest nią odbudowywanie wartości religijnych, tak w rodzinach, jak i w całym społeczeństwie. Muszą zostać odbudowane w mentalności społecznej cnoty i wartości, które stanowią o trwałości całego narodu. Jest to wymiar społeczny każdej rodziny, która rodzi życie, wychowuje życie, moralnie kształtuje nowe pokolenie do budowania lepszej przyszłości.

W środowisku odbudowanych wartości można liczyć na powrót do wartości macierzyństwa, a szczególnie do wartości i obowiązku wychowawczego jaki ciąży na rodzicach. Papież powiedział: „W życiu małżeńskim służba życiu nie polega wyłącznie na poczęciu dziecka, ale polega też na wychowaniu nowych pokoleń. Na rodzi-

12 „Bóg bowiem, Pan życia, powierzył ludziom wzniosłą posługę strzeżenia życia, którą człowiek powinien wypełniać w sposób godny siebie”. Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* (7.12.1965), 5, w: tegoż, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, red. M. Przybył, wyd. Pallottinum, Poznań 2002, s. 526-606.

cach, którzy dali życie dzieciom, spoczywa bardzo poważny obowiązek wychowania potomstwa”¹³.

3.3. POWOŁANIE DO RODZICIELSTWA

Z punktu widzenia teologicznego i religijnego zarazem, małżeństwo jawi się jako wielki dar od Boga, jest to nadzwyczajny dar, który realizuje się w formie powołania. Powołanie małżeńskie i rodzinne staje się drogą zbawienia dla wszystkich, a szczególnie dla małżonków i dzieci. Rodzina promieniuje swoim powołaniem, oddziałuje na dalszych członków rodziny, na inne rodziny, a w końcowym rozumieniu tworzy tkankę narodu i państwa. Rodzicielstwo jest darem od Boga i jednocześnie zadaniem, macierzyństwo i ojcostwo staje się także drogą zbawienia dla rodzin wyznających wiarę. Żadne społeczeństwo nie powinno deprecjonować macierzyństwa i rodzicielstwa, albowiem od niego bezpośrednio zależy. Naród istnieje, ponieważ jest żywy, a życie zależy od macierzyństwa rozumianego jako powołanie i zadanie.

3.4. PRZYKŁAD ŚWIĘTEJ RODZINY

W religii chrześcijańskiej, w wyznaniu katolickim najdoskonalszym wzorem jest Święta Rodzina. Ten wzór zawiera w sobie wszystkie naturalne funkcje i zadania życia rodzinnego, a szczególnie wskazuje na wartości duchowe zawarte w powołaniu rodzinnym. Każda rodzina istnieje na wzór Trójcy Przenajświętszej, Stwórcy w dziele stworzenia przekazuje człowiekowi i rodzinie zadania społeczne. Księga Rodzaju opisuje stworzenie człowieka we wspólnocie. Bycie mężczyzną nabiera sensu dopiero wtedy, kiedy stworzona zostaje kobieta. Oboje otrzymują błogosławieństwo: „Bądźcie płodni i rozmnażajcie się” (Rdz 1,28). Przekazana zostaje człowiekowi także władza nad stworzeniem: „czyńcie sobie ziemię poddaną”. Władza nie jest wartością materialną, odnosi się do wartości ducha, w którym człowiek, mężczyzna i kobieta, są podobni do Stworzyciela, zarządzają stworzonym światem.

13 Jan Paweł II, *Otwórzcie szkoły...*, dz. cyt., s. 14-15.

Na zakończenie przemówienia Papież powiedział: „Niech Matka Boża Miłosierdzia z El Cobre, Matka wszystkich Kubańczyków, Matka Domu Nazaretańskiego, wstawia się za wszystkimi kubańskimi rodzinami, aby odnowione i pełne życia, wspomagane w trudnościach, mogły żyć w radości i pokoju, przewyżczając problemy i utrapienia”¹⁴.

4. „SZCZĘŚCIE OSIĄGA SIĘ PRZEZ OFIARĘ”¹⁵.

MSZA ŚW. NA PLACU IGNACIO AGRAMONTE.

23 STYCZNIA – CAMAGÜEY

Na liturgię Mszy św. i spotkanie z Papieżem wybrano Plac Ignacio Agramonte w Camagüey, aby podkreślić i przypomnieć bohatera El Bayardo¹⁶. Papież skierował tam przesłanie do młodzieży kubańskiej, posługując się tekstem Listu do Rzymian „Nie daj się zwyciężyć złu, ale zło dobrem zwyciężaj!” (Rz 12,21).

Serdeczne pozdrowienia były połączone z ideowym przesłaniem do czynienia dobra: „Młodzi Kubańczycy spotykają się dziś z Papieżem, aby z radością wyznawać swą wiarę i słuchać słowa Bożego, bo ono jest drogą, która pozwala odrzucić dzieła zła i wyjść z ciemności, przywdziać zbroję światłości, aby czynić dobro”¹⁷. Chrześcijaństwo rozwija się i trwa ponieważ głosi dobro, nieustannie wraca się do nauczania Chrystusa, który jest przykładem głoszenia Słowa – sam jest Słowem, a także Czynem, do czynu, do czynienia dobra, jest wezwany każdy wyznawca Ewangelii.

14 Tamże.

15 *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. XXI..., dz. cyt., s. 175-182; Jan Paweł II, *Szczęście osiąga się przez ofiarę*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 16-18; Jan Paweł II, *Dzieła zebrane*, tom XII, red. P. Ptasznik, Wydawnictwo M, Kraków 2009, s. 1003-1005.

16 Pierre du Terrail seigneur de Bayard (ur. 1473, zm. 1524) – syn drobnego szlachcica z Delfinatu. Obok Gastona de Foix – księcia de Nemours, Bertranda de Chambert oraz Jacques'a de La Palice prawdopodobnie najbardziej utalentowany dowódca francuski doby wojen włoskich. W 1503 roku zasłynął w obronie mostu w Garellano (Italia). Zob. [online:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Pierre_du_Terrail_de_Bayard [dostęp: 27.05.2020].

17 Jan Paweł II, *Szczęście osiąga się przez ofiarę...*, dz. cyt., s. 16-18.

4.1. CHRYSZTUS WZOREM

Aby czynić dobro trzeba posiadać moc ducha. Tę moc może dać tylko Chrystus, wiara w Niego staje się drogą, która prowadzi do przyszłości, zapewne przyszłości innej, niż ta, w której młodzieży przyszło żyć. Miłość do ojczyzny, miłość małżeńska i rodzinna biorą swój początek od nadzwyczajnego wzoru miłości Chrystusa. Łaska Boża, w dziele stworzenia i w dziele zbawienia, daje młodzieży siłę i moc do praktykowania wartości: poświęcenia, prawdziwej miłości, ofiarności. Papież zachęca młodych do przyjęcia zasady, aby najwyżej traktować wartości duchowe, które w sposób idealistyczny kształtują ich charaktery.

Jedyną drogą, która do tego prowadzi, jest Jezus. Talenty, które otrzymujemy od Boga, i które uzdalniają nas do poświęcenia, do prawdziwej miłości i ofiarności, przynoszą owoce wówczas, gdy żyje się, nie tylko tym, co materialne i przemijające, ale „każdym słowem pochodzącym z ust Bożych” (zob. Mt 4,4).

Papież zachęcał młodzież do wrażliwości na miłość Chrystusa. Wobec tej miłości nie można przechodzić obojętnie. Czyny Chrystusa są nadzwyczajne, są wieczne i do wiecznego życia prowadzą, są to czyny Słowa, czyny nauczające i odpowiadające na podstawowe pytania egzystencjalne człowieka oraz czyny zbawcze. Z miłości Chrystus ofiarowuje swoje cierpienie i mękę na krzyżu za wszystkich ludzi i za każdego z nas z osobna.

Papież wskazał konkretną ścieżkę życia, jest to ścieżka czystości: „Co to znaczy «zachować ścieżkę swą w czystości»? To znaczy żyć zgodnie z moralnymi zasadami Ewangelii, głoszonymi przez Kościół¹⁸, bowiem wiara i postępowanie moralne stanowią jedność. Wiara bez uczynków jest martwa (por. Jk, 2,14-26), nie przynosi owoców, zamienia się tylko w martwy, bezduszny kult lub tradycyjny zwyczaj przyjmujący formę rytuału.

W postępowaniu moralnym należy unikać wszelkiego rodzaju zagrożeń, a są nimi: alkoholizm, złe przeżywanie własnej płciowości, pogoń za przyjemnościami, egoizm, oportunistyczny brak poważnej wizji życia, brak poważnego traktowania powołania do małżeństwa i rodziny. Dużym zagrożeniem moralnym jest odrzucanie porządku społecznego, a także pragnienie ucieczki z kraju i emigracja.

18 Tamże.

Rozeznanie tych zagrożeń skłania do zmiany i rozpoczyna drogę naprawy na wszystkich podstawowych polach życia moralnego. Kiedy człowiek, kierowany Ewangelią, dostrzeże własne błędy i moralne zaniedbania, wtedy jego życie nabiera sensu, widząc cel ostateczny, duchowy życia i konieczność naprawy, człowiek odkrywa na nowo swoją wartość i godność. Jest dzieckiem Boga, jego życie jest transcendentne.

4.2. ROLA KOŚCIOŁA

Walka z zagrożeniami moralnymi, nie jest łatwa, aby ją przeprowadzić należy przyjąć postawę chrześcijańską, opartą na podejmowaniu wysiłku, poświęceniu, a nawet cierpieniu.

W tej walce młodzież nie pozostaje samotna, drogowskazem jest Chrystus, a szkołą wychowania i nauczania moralnego jest Kościół. Kościół przypomina i upomina przez przykazania Boże, a szczególnie przez przykazanie miłości, które nakazał i w sposób doskonały wypełnił Chrystus.

Kościół natomiast do prowadzenia swojej skutecznej działalności wychowawczej potrzebuje „odpowiedniego czasu, środków i instytucji”¹⁹. Była to wprost wypowiedziana skarga i apel do władz państwowych, aby umożliwiły Kościołowi, mocno zniszczonemu w czasie rewolucji komunistycznej, odzyskanie pełnej wolności w działaniach duszpasterskich. W czasie rewolucji zostały odebrane kościoły, ośrodki edukacyjne i duszpasterskie, część z nich doprowadzono do całkowitej ruiny, a pozostała część została upaństwowiona i przekazana na cele świeckie. Wyrzucono z Kuby wielu duchownych, a pozostałych zmuszono do znacznego ograniczenia działalności duszpasterskiej.

Obecne, bardzo mozolne odzyskiwanie środków duszpasterskich przez kubański Kościół wymaga dużych nakładów finansowych i niemałej pomocy zewnętrznej, tak w formie personalnej, jak i materialnej.

19 Tamże, s. 18.

4.3. BUDOWANIE NOWEGO ŚWIATA

Budowanie nowego świata na Kubie jest konieczne i musi mieć charakter nieustający. Nie chodzi tylko o odbudowywanie struktur kościelnych, ale przede wszystkim należy odbudowywać wartości duchowe, moralne i społeczne.

Papież kierując wezwaniem do budowania nowego świata wskazał, że wraz z postępem życia młodych pokoleń, rozwija się nowa perspektywa budowania bardziej wolnej, sprawiedliwej społeczności narodowej i państwowej. Chrześcijańskim wezwaniem do postępowania moralnego jest wezwanie zawarte w Liście do Rzymian: „Nie daj się zwyciężyć złu, ale zło dobrem zwyciężaj!” (Rz 12,10-21). Społeczeństwo kubańskie doznało wielu krzywd, w ofiarach poniesionych w walkach o wolność, w walkach o sprawiedliwość, w walkach rewolucyjnych o znacznych wpływach ideologicznych. Doświadczenia te wpłynęły na współczesne oblicze narodu kubańskiego. Jednak pomimo ofiar i krzywd jest zawsze nadzieja przebaczenia i zarazem odrodzenia duchowego.

Na koniec Papież wezwał młodzież do praktykowania cnót: miłości, pokory i poświęcenia w pełnej wolności, bowiem tylko taka postawa może zapewnić przyszłość, a szczególnie zagwarantować pokój. Papież nie nawoływał do nowej rewolucji, ale kierował uwagę na wartości chrześcijańskie, które w swej istocie zawsze są rewolucyjne, wobec wszelkich reżimów ograniczających prawa człowieka.

5. PRZESŁANIE OJCA ŚWIĘTEGO DO MŁODZIEŻY KUBAŃSKIEJ²⁰. 23 STYCZNIA – CAMAGÜEY

Wzorem życia dla kubańskiej młodzieży pozostaje Chrystus, ponieważ jego nauka wpływa z największej możliwej do realizacji miłości. Jego, Chrystusa zasada i przykład zawarła się w czynie, przepowiedzianym w słowach: „nikt nie ma większej miłości od tego, który oddaje życie swoje za przyjaciół” (J 15,13-15). W szerokim rozumieniu, oznacza to, że każdy, kto pragnie miłości Boga, powinien postępować podobnie, życie

20 Zob. Jan Paweł II, *Mensaje del Santo Padre a los jóvenes cubanos*, Camagüey, 23.01.1998, [online:] http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/es/messages/pont_messages/1998/documents/hf_jp-ii_mes_19980123_youth-lahavana.html [dostęp: 24.01.2020].

swoje poświęcać dla bliźnich. W powoływaniu i ustanawianiu apostołów i uczniów padały słowa: „Pójdź za mną!” (Łk 18,22).

Dlaczego Chrystus może stać się przyjacielem każdego młodego Kubańczyka? Na to pytanie odpowiada nauka Soboru Watykańskiego II w przesłaniu do młodzieży: „On prawdziwy bohater, pokorny i mądry, prorok prawdy i miłości, kolega i przyjaciel młodzieży”²¹.

Szczególną wartością, którą ukazuje Chrystus jest przyjaźń, ona bowiem buduje wspólnoty: małżeńskie, rodzinne, koleżeńskie, przyjacielskie, narodowe i międzynarodowe. Ta wartość może rozwijać się tylko w prawdziwej wolności, jaka przysługuje człowiekowi jako jego podstawowe prawo. Papież rozpoznał wartości kubańskiej młodzieży, zauważył, że jest szczerą we wzajemnych relacjach, jest autentyczna w swoich projektach, przyjacielska wobec tych, którzy kochają wolność. Szczerość, prawda i wolność budują wszelkie trwałe i owocne wspólnoty.

5.1. PYTANIE EGZYSTENCJALNE

Padło też, ze strony Papieża, pytanie egzystencjalne: „Dlaczego obfitość środków i instytucji, zmusza nas do pełnej odpowiedzi na ostateczny ich sens”?²² To pytanie jest ważne dla całego świata, bez odpowiedzi na nie tkwimy w bezideowości życia, w braku jego sensu i w braku przyszłości.

Pytania egzystencjalne szczególnie są aktualne wobec wielu realnych zagrożeń dla młodego życia. Te zagrożenia to: alkoholizm, narkotyki, nadużycia seksualne, prostytutka, poszukiwanie nowych sensacji, ucieczka do sekt, kultury spirytystyczne, grupy całkowicie obce wobec kultury i tradycji narodowej.

Te groźne poglądy, ruchy i zachowania muszą być rozpoznawane i poddane na różne sposoby naprawie. Skutecznym środkiem ratunkowym jest Osoba Chrystusa, Jego przykład i zaproszenie do naśladowania. Papież podał także sposób działania

21 Orędzie Soboru Watykańskiego II do młodych (7.12.1965), 7, [online:] <http://www.pelplin.ksm.org.pl/index.php/dokumenty/inne/177-oredzie-soboru-watykanskiego-ii-do-mloдых> [dostęp: 24.01.2020].

22 Jan Paweł II, *Mensaje del Santo Padre a los jóvenes cubanos*, Camagüey, 23.01.1998, [online:] http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/es/messages/pont_messages/1998/documents/hf_jp-ii_mes_19980123_youth-lahavana.html [dostęp: 24.01.2020].

wobec owych zagrożeń. Wskazał na wartości, które trzeba wprowadzać i nimi żyć, są nimi: siła i umiarkowanie duchowe, sprawiedliwość i roztropność, powrót do korzeni kultury kubańskiej i chrześcijańskiej, aby tworzyć przyszłość bardziej godną i wolną.

5.2. CO CZYNIĆ DZISIAJ?

W życiu chrześcijańskim nie wystarcza wiedza o moralności, potrzebne są konkretne działania. Trzeba wiedzieć, jak żyć? Papież zachęcał do poważnych i odpowiedzialnych zobowiązań, szczególnie na gruncie życia małżeńskiego, na gruncie wszelakich wspólnot w związkach cywilnych, a także w strukturach decyzyjnych narodu.

Konieczne jest także spojrzenie w przyszłość. Powodzenie przyszłych generacji zależy od tego czy przekazemy im najważniejsze wartości ducha. Naród bezduszny, pozbawiony wolności traci znaczenie traci przyszłość, karłowacieje moralnie, a w dalszej konsekwencji upada i ginie.

Wobec tych zagrożeń i wobec tak ważnych aktualnych wyzwań w gotowości do pomocy stoi Kościół. Pragnie on służyć tak katolikom, jak i wszystkim Kubańczykom. Niewątpliwie najznakomitszym przykładem, jaki Kościół przywołuje, jest Święta Rodzina. To w niej Jezus budował, przez swoje wcielenie, najwspanialszy dom. Osobowości Maryi i Józefa, swoim myśleniem, zachowaniem i wiarą, dają przykład miłości rodzicielskiej, wspólnotowej, poświęconej Dziecku i wszystkim, którzy się z Nimi spotykali. Nadzwyczajny przykład Maryi, która słucha głosu Boga i wypełnia Jego wolę to świadectwo doskonałości chrześcijańskiej i bezgranicznego zaufania.

W końcowym błogosławieństwie Papieża zawarte zostało przesłanie, aby młodzież kubańska była pełna wiary i stawała się apostołem roku 2000.

6. „W CHRYSZTUSIE KAŻDA KULTURA JEST
OTOCZONA SZACUNKIEM I MIŁOŚCIĄ”²³.
SPOTKANIE Z PRZEDSTAWICIELAMI ŚWIATA KULTURY.
23 STYCZNIA – HAWANA

Pojęcie kultury i jej wpływ na życie społeczne nieustannie zmienia się i poszerza swój zakres. Definicje kultury obejmują wszelkiego rodzaju zwyczaje, układy gospodarcze, społeczne, a nawet polityczne. Kulturę pragnie się także wprowadzać do różnych rodzajów ideologii, a także religii. Mówi się o kulturze życia codziennego, o kulturze przemysłowej i industrialnej, o kulturze nauki i wychowania.

Niewątpliwie każda kultura tworzy wartość, tak stwierdził Papież w spotkaniu ze światem nauki i przedstawicielami władz uniwersytetu w Hawanie. Papież powiedział, że: „Kultura jest tą szczególną rzeczywistością, przez którą ludzie wyrażają i rozwijają swoje relacje ze stworzeniem, z sobą nawzajem i z Bogiem, kształtując zespół wartości typowych dla danego narodu i jego korzeni”²⁴. Zatem kulturę można określić jako dialog człowieka z samym sobą, z rzeczywistością materialną i z Wartością Nadprzyrodzoną – z Bogiem. Każdy poziom tego dialogu mówi o rozwoju duchowym człowieka, o jego dominowaniu nad światem i o jego transcendencji wobec świata stworzonego.

Niezaprzeczalnie kultura ma wielkie znaczenie dla człowieka, ale ma także wiele zmiennych. Zatracając pozytywne wartości ogólnoludzkie, może przekształcać się w subkulturę zależne od błędów i wypaczeń, od ideologii oraz od wszelkiego rodzaju ograniczeń wolności.

Kultura obejmuje nie tylko dany naród i państwo, w obecnym czasie informacji i relacji międzynarodowych, każda kultura ulega przekształceniom, wypracowuje nowy, bardziej powszechny rodzaj dialogu. Tak więc: „Tak rozumiana kultura ma fundamentalne znaczenie dla życia narodów oraz dla szerzenia najbardziej autentycznych wartości ludzkich”²⁵ – stwierdzał Papież.

23 *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. XXI..., dz. cyt., s. 183-188; Jan Paweł II, *W Chrystusie każda kultura jest otoczona szacunkiem i miłością*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 18-20; Jan Paweł II, *Dzieła zebrane...*, dz. cyt., s. 1006-1009.

24 Jan Paweł II, *W Chrystusie każda kultura jest otoczona szacunkiem...*, dz. cyt., s. 18.

25 Tamże, s. 19.

Jan Paweł II scharakteryzował kulturę kubańską, powiedział: „Kuba, ze względu na swoją historię i położenie geograficzne, ma własną kulturę, ukształtowaną przez różnorakie wpływy: przez kulturę hiszpańską, która przyniosła katolicyzm, kulturę afrykańską, której religijność została przeniknięta przez chrześcijaństwo, przez kulturę różnych społeczności imigrantów i wreszcie przez wpływy ściśle amerykańskie”²⁶.

Taki konglomerat niewątpliwie wpływa na kształtowanie się postaw obywateli tego kraju, z jednej strony jest to bogactwo różnorodności, a z drugiej stwarza wielkie problemy z ustalaniem autentyczności narodowej, a także wpływa na szerzenie najbardziej autentycznych wartości ludzkich.

W budowaniu tożsamości narodowej kubańskiej wielką rolę odegrał o. Félix Varela y Morales, stworzył on syntezę chrześcijańskiej wiary i kultury kubańskiej. Ten bohater narodowy występował w obronie wolności i kształtował ludzkie sumienia w postawie wobec słabych i biednych. Reprezentował i propagował głęboką duchowość chrześcijańską.

Inną postacią w dziejach Kuby był José Martí, pisarz i nauczyciel w najpełniejszym znaczeniu tego słowa, człowiek głębokich przekonań demokratycznych i niepodległościowych, patriota, lojalny przyjaciel nawet tych, którzy nie podzielali jego programu politycznego.

Spółeczność uniwersytecka otrzymała także papieskie przesłanie: „Cele waszej uczelni – jej korzenie, historia i dziedzictwo – wszystko to wyznacza jej powołanie, aby mogła być matką mądrości i wolności, natchnieniem dla wiary i sprawiedliwości, tygłem stapiającym w jedno rozum i sumienie, nauczycielką wartości uniwersalnych i kubańskiej tożsamości”²⁷.

6.1. UDZIAŁ KOŚCIOŁA W KULTURZE KUBAŃSKIEJ

Papież zachęcił do narodowego dialogu wszelkie społeczności: katolików i niekatolików, wierzących i niewierzących, i określił wszystkich jako ludzi dialogu. Mogą oni wspólnie budować nową, bardziej wartościową wspólną kulturę. Kościół kubański ma

²⁶ Tamże.

²⁷ *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. XXI..., dz. cyt., s. 185.

prowadzić nieustanny dialog, głosić własną wizję człowieka i wartości. Ostatecznym wspólnym celem kultury kubańskiej i Kościoła stanie się humanizacja społeczeństwa.

Jako że każda kultura ma określone wartości, kultura kubańska powinna wychodzić z politycznej, gospodarczej i geograficznej izolacji i otwierać się na bogactwo innych kultur, bowiem: „Każda kultura jest próbą refleksji nad tajemnicą świata, a w szczególności człowieka; jest sposobem wyrażania transcendentnego wymiaru ludzkiego życia”²⁸. Aby te zaszczytne cele kultury mogły funkcjonować potrzebne są do ich spełnienia określone warunki. Pierwszy z nich, to możliwość każdego człowieka – w postawie należnego szacunku dla innych i w duchu solidarności – spełnienia historycznej roli, jaka przypada mu w udziale. Drugi warunek, to aby czynnie kształtować państwo prawa – podstawową gwarancję każdego (czyli być podmiotem, a nie przedmiotem) społeczeństwa, które pragnie uchodzić za demokratyczne. Wolność, zatem jest podstawą kształtowania kultury oraz godność człowieka, uszanowana przez państwo kierujące się zasadami demokratycznymi.

7. „KOŚCIÓŁ BRONI WOLNOŚCI KAŻDEGO CZŁOWIEKA”²⁹.
MSZA ŚW. I KORONACJA FIGURKI
MATKI BOŻEJ MIŁOSIERDZIA.
24 STYCZNIA – SANTIAGO DE CUBA

W przemówieniu podczas tej Mszy świętej oraz koronacji Matki Bożej Miłosierdzia, Papież przypomniał głównych bohaterów Kuby, a byli nimi: pierwszy katechista i misjonarz w Macaca o. Miguel de Velázquez; pierwszy kubański nauczyciel – ks. Esteban Salas – ojciec muzyki kubańskiej; sławny mieszkaniec Bayamo – Carlos Manuel de Céspedes – ojciec ojczyzny, który u stóp Matki Bożej Miłosierdzia rozpoczął walkę o wolność i niepodległość Kuby oraz Antonio de la Caridad Maceo y Grajales.

Motywym głównym koronacji i uczczenia Matki Bożej Miłosierdzia było to, że „gotowość do służby, której przykład daje Maryja, wskazuje nam drogę”³⁰. Rola

28 Zob. Jan Paweł II, *Przemówienie w siedzibie ONZ*, „L'Osservatore Romano” 11-12/1995, s. 7.

29 *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. XXI..., dz. cyt., s. 189-195; Jan Paweł II, *Kościół broni wolności każdego człowieka*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 20-22.

30 Jan Paweł II, *Kościół broni wolności każdego człowieka...*, dz. cyt., s. 21.

Maryi w historii zbawienia i jej nieustająca pomoc wiernym, wskazuje, aby szli drogą służby Bogu i bliźniemu. W tym duchowym posługiwaniu Maryi towarzyszy Kościół, nieustająco nauczający o przebaczeniu, pokoju i pojednaniu. W społeczeństwie tak zróżnicowanym te wartości są nieodzowne, aby budować społeczeństwo przyszłości. Z Maryją można budować powszechne braterstwo, ponieważ Ona jest matką wszystkich, i każdy człowiek może nazywać Boga swoim Ojcem.

Wielkim natomiast zagrożeniem są skutki braku wiary, bowiem wtedy zanika cnota, błędna wartości moralne, prawda nie dominuje, człowiek traci sens życia. Człowiek ogołcony z podstawowych wartości moralnych staje się mało zaangażowany w sprawy społeczne, przechodzi na indywidualny egoizm, nie ma motywacji, aby czynić dobro na rzecz innych. „Antonio Maceo, wielki patriota z prowincji Oriente, mawiał: «Kto nie kocha Boga, nie kocha ojczyzny»³¹.

Nauka społeczna Kościoła wzywa wszystkich, aby wcielali w życie zasady wiary, bowiem jest to najlepsza droga do integralnego rozwoju człowieka. Nie ma sprzeczności pomiędzy rozumem i wiarą³², rozum odkrywa drogę dla wiary, a wiara pomaga zrozumieć racje istnienia świata i człowieka³³. Współpraca rozumu i wiary pomaga zrozumieć i zastosować wartość wolności, a w następnej kolejności daje poszanowanie praw ludzkich i sprawiedliwość społeczną.

W życiu społecznym każdego narodu i państwa Kościół pragnie pełnić rolę służebną, nie potrzebuje żadnej władzy politycznej, ale realizuje swoją misję głoszenia Chrystusa zmartwychwstałego, Który swoją miłością nie krzywdzi nikogo. Natomiast w społecznościach ludzkich „Kościół broni wolności każdego człowieka, rodzin, różnych organizacji społecznych, żywych rzeczywistości, które mają prawo do własnej sfery niezależności i suwerenności”³⁴. Rola społeczna Kościoła została przedstawiona w encyklice Jana Pawła II *Centesimus annus*³⁵.

31 Tamże, s. 4.

32 Zob. *Fides et ratio* – encyklika o relacjach między wiarą a rozumem z punktu widzenia Kościoła. Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio* (14.09.1998), w: tegoż, *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 2, red. S. Małysiak, Wydawnictwo Świętego Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, Kraków 2005, s. 823-920.

33 Zob. tamże.

34 *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. XXI..., dz. cyt., s. 189-195.

35 Zob. Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus* (1.05.1991), 46, w: tegoż, *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 2, red. S. Małysiak, Wydawnictwo Świętego Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, Kraków 2005, s. 461-530.

Papież nawiązał w swoim wystąpieniu do historycznych wydarzeń odzyskania niepodległości Kuby. W tych wielkich zdobyczach wolności znaczną rolę odegrała wiara ludu, szczególnie wyrażana w kulcie do Matki Bożej Miłosierdzia el Cobre³⁶.

8. SPOTKANIE Z CHORYMI³⁷.
SANKTUARIUM ŚWIĘTEGO ŁAZARZA.
24 STYCZNIA – EL RINCÓN

Na wstępie Papież podkreślił w pozdrowieniu dla chorych i personelu szpitalnego, ważność spotkania w „świecie cierpienia”, ponieważ Chrystus jest najbliżej tych, którzy cierpią. W następnej kolejności, szczególnie życzliwie Papież pozdrowił siostry miłosierdzia od św. Wincentego a Paulo, które pracują w centrum oraz wszystkie osoby, które poświęcają się w opiece służby zdrowia na całej wyspie.

Papież Jan Paweł II określił sanktuarium – szpital El Rincón, jako miejsce święte, w którym cierpiący Kubańczycy zwracają się do Boga z wiarą i zaufaniem. Cierpienie ludzkie jest tajemnicą, z którą nie może pogodzić się rozumność człowieka, a jedynym wytłumaczeniem jest postawić się w świetle cierpienia Chrystusa. Tę prawdę Papież opisał szerzej w swoim Liście apostolskim *Salvifici doloris* (11.02.1984). W tym dokumencie jest wskazanie na odpowiedź samego Chrystusa na temat cierpienia. Chrystus nakazał pytającym, aby „szli za nim” (zob. Łk 9,23; 18,22; J 10,10).

W specjalny sposób manifestuje się wiara człowieka, kiedy uświadamia sobie, że wierzy w Boga żywego, że cierpienie ma swój koniec w Bogu, ponieważ i Chrystus zmartwychwstał (zob. Jk 19,25-26). Cierpienie z pełnym poświęceniem i ofiarowanie go, jako „hostię żywą, konsekrowaną i miłą Bogu” (Rz 12,1) może być dedykowane za innych ludzi.

36 Pierwszy akt wolnej Kuby dokonał się w 1898 r., kiedy to oddziały generała Calixto Garcíi stanęły przed Matką Bożą Miłosierdzia, aby uczestniczyć w uroczystej Mszy św., z okazji wydania Deklaracji Niepodległości narodu kubańskiego. Wojna amerykańsko-hiszpańska – konflikt zbrojny pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a Królestwem Hiszpanii trwający od 25 kwietnia do 12 sierpnia 1898, w wyniku którego Hiszpania utraciła większość swych posiadłości na Karaibach i na obszarze Pacyfiku. Zob. [online:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojna_amerika%C5%84sko-hisza%C5%84ska [dostęp: 8.03.2020].

37 Jan Paweł II, *Encuentro con los enfermos, Santuario de San Lázaro, El Rincón*, 24.01.1998. Zob. [online:] http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/es/speeches/1998/january/documents/hf_jp-ii_spe_19980124_lahavana-san-lazaro.html [dostęp: 24.01.2020].

NAUCZANIE JANA PAWŁA II PODCZAS WIZYTY NA KUBIE...

Cierpienie nie tylko ma wymiar fizyczny, są także cierpienia duszy, które dotyczą: wykluczonych, prześladowanych, więzionych, prześladowanych za idee pokojowe, cierpiących z powodu braku tolerancji i praw człowieka. Papież szczególnie upominał się o działania prawne i humanitarne, wobec więźniów politycznych.

Przesłanie „Ewangelii cierpienia” potrzebne jest narodowi kubańskiemu, aby obudziło i dodało sił duchowych wewnętrznych, aby przyniosło pokój, a także radość. Cierpienie nie dotyczy tylko fizycznych dolegliwości, cierpi także dusza człowieka, wtedy kiedy spotyka się z segregacją rasową, z prześladowaniami, z uwięzieniem ze względu na inne poglądy społeczne i polityczne. Tego typu ból ducha ludzkiego pobudza do solidarności, do poświęceń, do odwagi, wzrusza tych, którzy widząc cierpiących, razem z nimi współcierpią. Wspólnota cierpienia pobudza do solidarnego budowania nowej rzeczywistości społecznej, w której może panować sprawiedliwość i cywilizacja prawdy i miłości.

Cierpienia duchowe, tak indywidualne, jak i społeczne, są powodowane ciężkimi zaniedbaniami, które muszą być usłyszane. Na te cierpienia patrzy Bóg, przed Nim nie znika żaden ból, On nie pozwala, aby cierpienia były zapomniane, przygarnia je, jak przygarnął cierpienia swojego Syna Jezusa Chrystusa.

Papież wskazał na Matkę Bożą Bolesną, pełną nadziei, która szła za Chrystusem drogą cierpienia. Ona potrafi zbierać ludzi pod matczyne płaszcz pełen łaski i miłosierdzia, potrafi wskazywać drogę Chrystusową.

9. SPOTKANIE Z REPREZENTANTAMI INNYCH WYZNAŃ RELIGIJNYCH.

25 STYCZNIA – NUNCJATURA W HAWANIE

Spotkanie odbyło się w święto Nawrócenia św. Pawła Apostoła (Flp 3,12). Papież spotkał się z przedstawicielami Związku Chrześcijańskich Kościołów Kubańskich różnych wyznań oraz z niektórymi wyznawcami judaizmu jako obserwatorami.

Motywy spotkania było odnowienie jedności pomiędzy chrześcijanami i osiągnięcie postępu w jednoczeniu społeczności kubańskiej, w oparciu o duchowe wartości wiary.

Papież stwierdził, że każdy naród posiada własną kulturę i własną historię religijną, dlatego ekumenizm działa w różnych miejscach w sposób szczególny. Przez modlitwę można się pojednać i dokonać przemiany serc, aby rozpoznać działanie Ducha Świętego, jako przewodnika dla człowieka, dla Kościoła i dla historii. Wszyscy są wezwani nie tylko do dialogu, ale także do wspólnego działania w projektach wspólnych, aby pomóc całemu społeczeństwu w postępie pokojowym i pozwolić wzrastać wartościom niesionym przez Ewangelię.

Papież pobłogosławił wszystkich i wezwał do braterskiego dialogu, do wzajemnego poznania się żydów i chrześcijan, rozpoczętego już w nauczaniu Soboru Watykańskiego II.

10. „EWANGELIA JEST DROGĄ POKOJU, SPRAWIEDLIWOŚCI
I WOLNOŚCI”³⁸.
MSZA ŚW. NA PLACU REWOLUCJI IM. JOSÉ MARTÍ.
25 STYCZNIA – HAWANA

Na tę Mszę św. i spotkanie, przybyli kardynałowie z różnych stron świata oraz z terenu Kuby. Papież mówił na temat relacji państwo-Kościół, wskazywał, że nowoczesne państwa nie powinny wykorzystywać „ateizmu ani z religii elementów swojego systemu politycznego”³⁹. Dwa krańcowo różne systemy faszyzm i sekularyzm należą już do przeszłości historycznej i żaden nowy system polityczny państwa nie powinien do nich powracać, przeciwnie, nowe układy polityczne powinny dążyć do stanowienia takiego prawa, aby każdy miał zagwarantowane wartości społeczne, aby powstawał klimat, który pozwoli każdemu człowiekowi i każdej wspólnocie religijnej swobodnie żyć swoją wiarą.

Papież skrytykował także nowe prądy kapitalistycznego liberalizmu, który całkowicie uzależnia się od ślepych procesów rynkowych, bowiem ten zmodernizowany kapitalizm także uzależnia całą gospodarkę danego państwa od nieustannych cykli prosperity i głębokiego kryzysu finansowego.

38 Jan Paweł II, *Ewangelia jest drogą pokoju, sprawiedliwości i wolności*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 22-25.

39 Zob. tamże.

Sprawy ludzkie i sprawy gospodarki społecznej należy opierać na wartościach ewangelicznych – mówił Papież. Do tych wartości należą: pojednanie, dialog i braterskie otwarcie na bliźnich. Tworząc wspólnotę prawdy i miłości, można unikać krzywdzących systemów gospodarczo-politycznych. Taką naukę społeczną głosi Kościół, jest ona oparta także na „sprawiedliwości Królestwa Bożego” (por. Mt 6,33).

Nauczanie Kościoła na tematy społeczne ma za zadanie tworzyć kulturę „miłości i życia”⁴⁰, w której dominuje sprawiedliwość i postawa służby wszystkim dla wszystkich. Dobra Nowina Jezusa przekazuje orędzie wolności opartej na prawdzie o Bogu i człowieku. Papież przytoczył fragment Ewangelii św. Jana 8,31-32⁴¹.

W wolności ludzkiej, nie tylko powinien dominować intelekt poznający rzeczywistość, ale także duchowość człowieka, która jest transcendentna i zawsze poszukuje racji moralnego życia i jego duchowego sensu. W tej transcendencji ludzkiej zawierają się prawa człowieka, jego obowiązki i takie działania, aby powstawało dobro indywidualne i społeczne, oparte na wolności i miłości. Wolność pozbawiona prawdy sprawia, że człowiek staje się przedmiotem, wtedy państwo lub inne osoby, kierując się egoizmem, eksploatują go i doprowadzają do ekonomicznego zniewolenia.

Papież przytoczył ważne postaci z historii Kuby. Byli to, między innymi: o. Félix Varela, który uczył sprawiedliwości i wolności, José Martí, który twierdził, że każdy naród powinien być religijny i to dla „własnej korzyści”⁴².

Kończąc przemówienie, Papież wskazał Kubańczykom na obowiązek wyrwania się z izolacji i otwarcia na świat, aby reprezentować swój tak wspaniały i zdolny naród i aby wszyscy „mogli wejść na drogę jedności przez miłość i solidarność”⁴³.

40 Tamże.

41 „Jeżeli będziecie trwać w nauce mojej, będziecie prawdziwie moimi uczniami i poznacie prawdę, a prawda was wyzwoli” (J 8,31-32).

42 Jan Paweł II, *Ewangelia jest drogą pokoju, sprawiedliwości i wolności...*, dz. cyt., s. 24.

43 Tamże.

11. „ZAWIERZAM WAS MARYI”⁴⁴.

ROZWAŻANIE PRZED MODLITWĄ ANIOŁ PAŃSKI
PO ODPRAWIENIU MSZY ŚW. NA PLACU REWOLUCJI
IM. JOSÉ MARTÍ

Jan Paweł II wspominał Tydzień Modlitw o Jedność Chrześcijan oraz przygotowania do wielkiego Jubileuszu Roku 2000. Nastąpiło zawierzenie Najświętszej Maryi Pannie narodu kubańskiego. Papież modlił się o „pomoc i opiekę dla dzieła nowej ewangelizacji tej wyspy, aby chrześcijanie mogli konsekwentnie i żarliwie żyć swoją wiarą oraz, aby ci, którzy ją utracili, zdołali ją odzyskać. Niech Kuba żyje w pokoju i dobrobycie!”⁴⁵.

12. „WOLNOŚĆ RELIGIJNA NIEZBYWALNYM

PRAWEM KOŚCIOŁA”⁴⁶.

PRZESŁANIE PAPIEŻA JANA PAWŁA II
DO BISKUPÓW KUBAŃSKICH.
25 STYCZNIA – HAWANA

Papież dokonał oceny stanu religijnego wobec biskupów kubańskich i zaproszonych gości. Wierzący Kubańczycy przeszli przez wiele trudnych prób wiary, przeszli drogą krzyża i poświęcenia, ale okazali także wiele gorliwości i hart ducha. W obecnej chwili wierzący naród kubański może nieustannie podziwiać znaczące owoce 500-letniej ewangelizacji.

Jan Paweł II ocenił także realne zagrożenia dla prawdziwości wiary chrześcijańskiej. Takim zagrożeniem jest synkretyzm – kierunek pozbawiony treści wiary objawionej, kierujący się tylko zachowaniem zbioru tradycji i wierzeń.

Wobec zagrożeń żywej i prawdziwej wiary należy powrócić do służebnej roli Kościoła, aby ponownie spowodować zaufanie do Chrystusa i Jego Ewangelii.

Papież domagał się przywrócenia pełnej wolności w działaniu Kościoła co do form i środków, bowiem jedyną misją Kościoła katolickiego jest wypełnianie przesłania,

44 Jan Paweł II, *Zawierzam was Maryi*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 24.

45 Tamże.

46 Jan Paweł II, *Wolność religijna niezbywalnym prawem Kościoła*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 25-27.

przez działalność liturgiczną, prorocką i charytatywną. Tylko taka droga prowadzić może do sprawiedliwości, pokoju i integralnego rozwoju ludzi.

W poszukiwaniu pełnej swobody działania, Kościół kubański żąda wolności, albowiem wolność religijna nie jest żadnym przywilejem otrzymywanym od panującej władzy, wolność religijna przynależy do niezbywalnych praw każdego człowieka.

W życiu społecznym wierzący mogą zaoferować znaczące walory i wartości, takie jak, prawda i sprawiedliwość⁴⁷, służą one wolności w imię Chrystusa. Wobec tych wartości i wobec prawa do wolności, muszą ustąpić wszelkie przejawy „koniunktury historycznej, a nawet – w niektórych przypadkach – samowoli rządzących lub bezprawia”⁴⁸.

Kościół zabiega i pragnie chronić wolności człowieka, którego tajemnicę życia najpełniej wyjaśnił Jezus Chrystus. W obronie takiej wolności, szczególną uwagę należy zwrócić na młodzież, ona zawsze jest przyszłością, w której może realizować swoje plany osobiste i wizje społeczne oparte na wartościach. W tej opiece zawiera się troska o właściwą formację katechetyczną, moralną i obywatelską, prowadzącą do zrozumienia sensu ludzkiego życia.

Papież zwrócił się także do emigrantów, tak licznych na świecie, a szczególnie w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, oni opuścili ojczyznę, ale nadal ją kochają. Ich postawa winna zawierać troskę o postępek Kuby, o pokój, dialog oraz o unikanie napięć i niepotrzebnych konfrontacji.

Na tej drodze pojednania ważną rolę do odegrania mają społeczne środki przekazu, do których ma dostęp Kościół i może głosić wszystkim ludziom Boga żywego i prawdziwego. Do ważnej działalności należą także katolickie publikacje służące całemu narodowi kubańskiemu. Te wysiłki działania powinny rozwinąć się szczególnie wobec przygotowań do Wielkiego Jubileuszu Roku 2000.

W końcowym przesłaniu Papież wezwał wszystkich do pokoju i wzajemnego przebaczenia, powiedział: „Wiecie przecież, że przebaczenie nie jest sprzeczne ze sprawiedliwością i że przyszłość kraju trzeba budować w pokoju, który jest owocem sprawiedliwości oraz przebaczenia – udzielonego i przyjętego”⁴⁹.

47 Zob. Jan Paweł II, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1988*, „L'Osservatore Romano” 1 (1988), s. 3.

48 Tamże.

49 Tamże.

13. SPOTKANIE Z DUCHOWIEŃSTWEM, KAPŁANAMI,
SIOSTRAMI ZAKONNYMI I SEMINARZYSTAMI⁵⁰.
25 STYCZNIA – KATEDRA W HAWANIE

W katedrze metropolitalnej została odprawiona liturgia święta Nawrócenia św. Pawła, Papież wspomniał Sługi Boże: o. Félix Varełę i José Olallo jako przykład doskonałego naśladowania Chrystusa. Jan Paweł II wskazał na konieczność zwiększenia powołań kapłańskich i zakonnych, aby praca duszpasterska mogła właściwie się rozwijać.

Praca kapłańska i duszpasterska służy promocji człowieka poprzez przepowiadanie Słowa Bożego, sprawowanie sakramentów, a także przez dzieła charytatywne. Niezmiernie ważna jest także działalność Kościoła na polu edukacyjnym, instytucje kościelne mogą na Kubie, tak jak na całym świecie, wypełniać to zadanie, zarówno dla Kościoła samego, jak i dla całej społeczności. Działalność duszpasterska i edukacyjna są ważnymi formami służby dla całego narodu.

W powołaniach kapłańskich i zakonnych winny się kształtować niezbywalne cnoty i przymioty: miłosierdzie i odwaga, wiara i kultura, miłość do Chrystusa, do Kościoła i do narodu.

Padły też słowa skierowane do laikatu, Papież docenił wielką rolę kształtowania wiary w rodzinach, pomimo wielu trudności w miejscach pracy, świeccy potrafią wprowadzać ożywionego ducha do społeczności, w których żyją. Papież oświadczył, że jest w stałym kontakcie duchowym ze wszystkimi i polecił Kubańczyków opiece Najświętszej Maryi Pannie Matce Miłosierdzia z Cobre.

14. „NIECH NARODY OTWORZĄ SIĘ NA NARÓD KUBAŃSKI”⁵¹
CEREMONIA POŻEGNALNA NA LOTNISKU
25 STYCZNIA – HAWANA

Papież potwierdził cel swego przybycia na Kubę, jako następcy Apostoła Piotra, aby wypełnić odwieczne polecenia Chrystusa. Papież przybył jako zwiastun prawdy i na-

50 Zob. *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. XXI..., dz. cyt., s. 222-227.

51 Jan Paweł II, *Niech narody otworzą się na naród kubański*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 28.

dziei, przybył, aby umacniać w wierze, aby przynieść orędzie pokoju i pojednania w Chrystusie.

Wizyta papieska była głębokim doświadczeniem religijnym, doświadczeniem modlitewnym i głęboką duchową refleksją w spotkaniu ze światem kultury, z chorymi, z duchownymi i światem laickim.

Papież podziękował Bogu za ten dar pielgrzymki apostolskiej, były słowa podziękowania dla prezydenta Fidela Castro, dla władz państwowych, a także dla wiernych i zebranych. Papież zachęcał wszystkich do dalszej energicznej i entuzjastycznej współpracy, aby cały naród kubański osiągnął sukces, tak duchowy, jak i materialny. Koniecznością jest wyjście Kubańczyków z izolacji międzynarodowej, bowiem we współczesnym świecie żaden naród nie może żyć sam. Więzy z sąsiednimi narodami są konieczne dla rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturalnego. Obecna wymuszona izolacja „uderza w sposób niekontrolowany w całą ludność, pogarszając i tak trudną sytuację najsłabszych, w takich podstawowych dziedzinach jak wyżywienie, ochrona zdrowia i oświata”⁵².

Wielka nadzieja idzie przez wiarę, mówił Papież, tą nadzieją jest braterska miłość i tworzenie warunków większej wolności i pluralizmu.

15. TELEGRAM DO GŁÓW PAŃSTW, NAD KTÓRYMI PRZELATYWAŁ SAMOŁOT PAPIESKI⁵³

Pozdrowienie było skierowane szczególnie do głowy państwa Republiki Kubańskiej l'Eccellentissimo Signor Dottor Fidel Castro Ruz, a przesłanie pokojowe i chrześcijańskie do wszystkich Kubańczyków o rozwój duchowy i materialny. Papież polecił cały naród Bogu Najwyższemu, za pośrednictwem Matki Bożej Miłosierdzia z Cobre.

52 Tamże.

53 Zob. *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. XXI..., dz. cyt., s. 232.

16. ZAKOŃCZENIE, CZYLI AUDIENCJA GENERALNA
W RZYMIE. „SPOTKANIE UPRAŻNIONE PRZEZ NARÓD”⁵⁴.
AUDIENCJA GENERALNA PO PODRÓŻY NA KUBĘ.
28 STYCZNIA – WATYKAN

Na audiencji generalnej Papież dokonał oceny swojej podróży apostolskiej na Kubę, było to wspomnienie, a jednocześnie ukazanie prawdy o życiu i wierze w socjalistycznym, odizolowanym państwie, dla całej społeczności międzynarodowej. W ten pośredni sposób, dzięki Papieżowi, Kuba „wyszła” z izolacji i ukazała się współczesnemu światu z wieloma wartościami.

Owoce podróży apostolskiej Jana Pawła II było pojednanie w narodzie kubańskim, pojednanie duchowe, kulturowe i społeczne.

Papież stwierdził, że Kościół kubański przetrwał nawałnice rewolucji, zmianę systemu politycznego, wielkie ograniczenia działalności duszpasterskiej, dzięki wierze i związaniu się ludzi z Ewangelią.

Duże znaczenie historyczne i międzynarodowe miały celebracje publiczne mszy świętych, wspólna modlitwa Papieża, błogosławieństwa i przemówienia skierowane do narodu kubańskiego. Spotkania z rodzinami, ze światem kultury⁵⁵, z wyznawcami innych religii stworzyły okazję do uwidocznienia zjednoczenia narodowego. Papież wyraził wielokrotnie uznanie dla Kościoła, dla hierarchii, dla duchowieństwa, dla świeckich katechetów i dla wierzących rodzin.

Podróż papieska była potraktowana jako pielgrzymka, Jan Paweł II tak to określił: „W Santiago de Cuba, stolicy prymasowskiej, moja podróż nabrała wyraźnego charakteru pielgrzymki. Tam bowiem oddałem hołd Patronce narodu kubańskiego, Matce Bożej Miłosierdzia z El Cobre”⁵⁶.

Przemówienia i spotkania papieskie obejmowały prawie wszystkie grupy społeczne, pracowników, chorych (w sanktuarium św. Łazarza), inteligencję, naukowców, lekarzy oraz wyznawców innych religii i wyznań.

54 Zob. Jan Paweł II, *Audiencja po podróży*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 7-8.

55 Na Uniwersytecie Hawańskim, w obecności prezydenta Fidela Castro, odbyło się spotkanie z przedstawicielami świata kultury kubańskiej.

56 Jan Paweł II, *Audiencja po podróży...*, dz. cyt., s. 7-8.

Przemówienia papieskie były okazją do przedstawienia nauki społecznej Kościoła, gdzie papież mówił o wartościach: pokoju, sprawiedliwości, cierpliwości społecznej, wytrwałości religijnej, a także o wzajemnej miłości, szczególnie okazywanej dzieciom i młodzieży kubańskiej. W spotkaniach religijnych dominowały modlitwy i zawierzenia⁵⁷ kierowane do Matki Bożej. Papież modląc się za naród kubański mówił: „Matce Bożej powierzam aspiracje narodu kubańskiego i zaangażowanie Kościoła, który z odwagą i wytrwałością kontynuuje swą misję w służbie Ewangelii”⁵⁸.

Do Polaków zebranych na audiencji Papież wspomniał pielgrzymkę do ojczyzny: „A co do mojej pielgrzymki na Kubę, powiem tylko tyle, że bardzo mi przypominała pierwszą moją pielgrzymkę do Polski w roku 1979. I życzylibym naszym braciom i siostrom na tej pięknej wyspie, ażeby owoce tej pielgrzymki były podobne do owoców pielgrzymki ówczesnej do Polski”⁵⁹.

57 Zob. tamże.

58 Tamże.

59 Tamże.

BIBLIOGRAFIA

- Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. XXI, 1, wyd. Libreria Editrice Vaticana, Rzym 2000.
- Jan Paweł II, *Audycja po podróży*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 7-8.
- Jan Paweł II, *Dzieła zebrane*, tom XII, red. P. Ptasznik, Wydawnictwo M, Kraków 2009.
- Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus* (1.05.1991), w: tegoż, *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 2, red. S. Małyśiak, Wydawnictwo Świętego Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, Kraków 2005, s. 461-530.
- Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio* (14.09.1998), w: tegoż, *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, t. 2, red. S. Małyśiak, Wydawnictwo Świętego Stanisława BM Archidiecezji Krakowskiej, Kraków 2005, s. 823-920.
- Jan Paweł II, *Encuentro con los enfermos, Santuario de San Lázaro, El Rincón*, 24.01.1998, [online:] http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/es/speeches/1998/january/documents/hf_jp-ii_spe_19980124_lahavana-san-lazaro.html [dostęp: 24.01.2020].
- Jan Paweł II, *Ewangelia jest drogą pokoju, sprawiedliwości i wolności*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 22-25.
- Jan Paweł II, *Konferencja prasowa na pokładzie samolotu*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 12.
- Jan Paweł II, *Kościół broni wolności każdego człowieka*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 20-22.
- Jan Paweł II, *Mensaje del Santo Padre a los jóvenes cubanos*, Camagüey, 23.01.1998, [online:] http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/es/messages/pont_messages/1998/documents/hf_jp-ii_mes_19980123_youth-lahavana.html [dostęp: 24.01.2020].
- Jan Paweł II, *Niech narody otworzą się na naród kubański*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 28.
- Jan Paweł II, *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1988*, „L'Osservatore Romano” 1 (1988), s. 3-4.
- Jan Paweł II, *Otwórzcie szkoły i rodziny na wartości Ewangelii*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 14-16.
- Jan Paweł II, *Przemówienie w siedzibie ONZ*, „L'Osservatore Romano” 11-12 (1995), s. 7.
- Jan Paweł II, *Szczęście osiąga się przez ofiarę*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 16-18.
- Jan Paweł II, *W Chrystusie każda kultura jest otoczona szacunkiem i miłością*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 18-20.
- Jan Paweł II, *Wolność religijna niezbywalnym prawem Kościoła*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 25-27.
- Jan Paweł II, *Zawierzam was Maryi*, „L'Osservatore Romano” 3 (1998), s. 24.

NAUCZANIE JANA PAWŁA II PODCZAS WIZYTY NA KUBIE 21-25.01.1998 R.

Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* (7.12.1965), w: tegoż, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, red. M. Przybył, wyd. Pallottinum, Poznań 2002, s. 526-606.

NETOGRAFIA

Orędzie Soboru Watykańskiego II do młodych, (7.12.1965), [online:] <http://www.pelplin.ksm.org.pl/index.php/dokumenty/inne/177-oredzie-soboru-watykanskiego-ii-do-mlodych> [dostęp: 24.01.2020].

Pierre du Terrail de Bayard, [online:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Pierre_du_Terrail_de_Bayard [dostęp: 27.05.2020].

Wojna amerykańsko-hiszpańska, [online:] https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojna_ameryka%C5%84sko-hisza%C5%84ska [dostęp: 8.03.2020].